



Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

(գիտագործնական միջազգային գիտաժողով)
Կիպրոս-Նիկոսիա
18-19 ապրիլի 2008թ.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ-2009

INTERNATIONAL ORGANIZING COMMITTEE FOR THE PREPARATION
OF THE WESTERN ARMENIAN NATIONAL CONGRESS

THE PROBLEMS
OF WESTERN ARMENIAN'S CLAIMS

COLLECTION OF CONFERENCE PAPERS

YEREVAN - 2009

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ПО ПОДГОТОВКЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СЪЕЗДА ЗАПАДНЫХ АРМЯН

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ
ПРАВОВЫЕ ТРЕБОВАНИЯ
ЗАПАДНОГО АРМЯНСТВА

СБОРНИК НАУЧНЫХ ДОКЛАДОВ

ЕРЕВАН – 2009

Աշոտ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԿ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ
(XVI դար – XX դարի սկիզբ)



Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի վերաբերյալ թուրքական պաշտոնական պատմագրության կողմից ներկայացվող հայեցակարգում առանձնակի տեղ է հատկացված հայերի՝ որպես Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների մեջ առավել բարեկեցիկ կյանքով ապրող, բայց տերության նկատմամբ երախտամոռ կեցվածք դրսևորած ազգի «հանգամանքներին»: Այլ կերպ ասած, վկայակոչելով Կ.Պոլսի հայ մեծահարուստ ամիրայական դասի, այդ թվում՝ իշխանական շրջանակներին մոտ կանգնած հայազգի գործիչների կյանքի անհամեմատ բարվոք պայմանները, թուրքական պաշտոնական շրջանակներն ու պատմաբանները «զարգացնում» են վաղուց հայտնի այն կեղծ վարկածը, թե ինչպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի, այնպես էլ դրան նախորդած օսմանյան ամբողջ ժամանակաշրջանում հայերը, ապրելով բարեկեցիկ պայմաններում, չունենալով լուրջ դժգոհության պատճառներ, արտա-

քին ուժերի, հատկապես Ռուսաստանի դրոմամբ, քանիցս դիմել են ապստամբական գործողությունների, իրականացրել պառակտչական գործողություններ՝ հավաստելով իրենց անհավատարմությունը «հայրենի» պետության հանդեպ: Ի պատասխան, պատերազմի տարիներին կառավարությունը հարկադրված իրագործել է «դավաճան» հայերի տեղահանություն և տարագրություն դեպի ռազմաճակատի գծից հեռու, «ապահով» վայրեր: Բայց, ցավալիորեն, ճանապարհին համաճարակների, քրդերի հարձակումների հետևանքով տարագիրներն ունեցել են զոհեր, ընդ որում՝ պատերազմական վիճակով թելադրված, ոչ պակաս կորուստներ են ունեցել նաև իրենք՝ թուրքերը: Այսինքն՝ փորձ է արվում կենդանություն տալ երկուստեք զոհ լինելու հնացած վարկածին, դրանով իսկ ժխտելով ցեղասպանության իրողությունը: Հատկանշական է, որ այս վտանգավոր թեզը նկատելի է ոչ միայն Հայոց եղեռնի փաստը ժխտող պատմաբանների ու քաղաքական գործիչների մոտ, այլև այն ընդունող հեղինակների աշխատություններում: Նույնիսկ, իր հայացքներով թուրքական պաշտոնական պատմագրության մոտեցումներից էապես տարբերվող թուրք ճանաչված հեղինակ Թաներ Աքչամի հայեցակարգում առկա է այն միտքը, որ կայսրությունը պահպանելու մտահոգությամբ հայերին տեղահանելու՝ կառավարության գործողություններն այլընտրանք չունեին:

Թուրքական կողմի վերոնշյալ «փաստարկները» հերքելու նպատակով փորձենք համառոտակի անդրադառնալ օսմանյան տիրապետության հաստատման շրջանից մինչև Առաջին աշխարհամարտն ընկած ժամանակահատվածում Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության տեղաբաշխման, նրա նկատմամբ իշխանությունների որդեգրած ժողովրդագրական քաղաքականության ընդհանուր միտումներին՝ հենվելով արևմտահայ մի քանի նահանգների վերաբերյալ մեր կատարած ուսումնասիրությունների վրա:

Օսմանյան Թուրքիան XV դարի երկրորդ կեսին հաղթանակներ տանելով թուրքմենական ցեղերի նկատմամբ՝ մինչև XVI դարի կեսերը բռնազավթեց Արևմտյան Հայաստանը: Նվաճված երկրամասում թուրքական սուլթանների վարչաժողովրդագրական քաղաքականությունը պայմանավորվեց մահմեդական վերնախավի ազգային-քաղաքական ու տնտեսական շահերով, աչքի ընկավ անկայունությամբ ու մշտապես փոփոխություններով:

սերը բռնազավթեց Արևմտյան Հայաստանը: Նվաճված երկրամասում թուրքական սուլթանների վարչաժողովրդագրական քաղաքականությունը պայմանավորվեց մահմեդական վերնախավի ազգային-քաղաքական ու տնտեսական շահերով, աչքի ընկավ անկայունությամբ ու մշտապես փոփոխություններով:

Մինչև 1530-ական թվականներն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ձևավորվեցին Երզրումի (Կարնո), Սեբաստիայի, Կարսի, Վանի, Դիարբեքի, Ախալցխայի էյալեթները:¹ Ինչպիսի՞ն էր ժողովրդագրական իրավիճակը Արևմտյան Հայաստանում XV դարի վերջից մինչև XVII դարի առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածում:

Տարբեր աղբյուրների համադրությունից պարզորոշ երևում է, որ չնայած նախորդ ժամանակաշրջանում երկրամասում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ էթնոգործընթացին, երկիրը հիմնականում բնակեցված էր տեղաբնիկ հայ տարրով, որի կողքին առանձին գավառներում հետզհետե հայտնվում էին եկվոր էթնիկական այլ խմբեր: Այսպես, օրինակ, XVI դարի վերջին ըստ թուրքական մի հարկացուցակի՝ «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի», Չլդրի (Ախալցխայի) նահանգի 1250 բնակավայրերում ապրող բնակիչների գերակշիռ մասը կրում էր հայկական ու վրացական կամ հայերի ու վրացիների շրջանում մեծ տարածում ունեցող անուններ, այսինքն՝ երկրամասը քրիստոնեաբնակ էր: Մահմեդական անունների կարելի էր հանդիպել հատուկեմտ դեպքերում:²

XVII դարի առաջին կեսին Երզրումի էյալեթի 23 գավառների մեծ մասը՝ ըստ Հակոբ Կարնեցու, բնակեցված էր բացառապես հայերով:³ Այն, որ Երզրումի հյուսիսային գավառները, որոնք առավել շատ էին կրել մահմեդական տարրերով բնակեցվելու օսմանյան կառավարության ձեռնարկումների ազդեցությունը, ունենալով հայ-թուրքական խառը բնակչություն, այնուհանդերձ, գերազանցապես հայաբնակ էին, և «տաճիկները» չնչին թիվ էին կազմում, թերևս երևում է նաև թուրք հետազոտող Միրոզլուի հրատարակած գրքից,⁴ որում բերված տվյալներով, օրինակ, Բաբերդի գավառում

քրիստոնյաները 16-րդ դարում բնակչության անվիճելի մեծամասնությունն էին: Սակայն այս վիճակը երկար չտևեց:

Հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ լիակատար գերիշխանություն հաստատելու նպատակով սուլթանական կառավարությունը նվաճված երկրամասերն սկսեց բնակեցնել թուրքալեզու և իրանալեզու (գերազանցապես քրդեր) ցեղերով: Արևմտյան Հայաստանում օսմանյան վարչամեքենան մտցնելու և տեղի բնակչությանը հարկման ենթարկելու խնդրով արդեն 1478թ. Պոնտական լեռների հարավային ստորոտներով ձգվող Բաբերդի, Սպերի, Թորթումի և այլ գավառներ ուղարկվեց օսմանյան բանակի ամենաարյունոտ իրանաճատարներից մեկը՝ Լալա փաշան: Նա կարճ ժամանակում ավերակների վերածեց պատմական Բարձր Հայքի և Տայքի հարյուրավոր հայկական բնակավայրեր, սրի քաշեց տասնյակ հազարավոր մարդկանց: Ավելի քան 50 հազար հայեր, փրկվելով ֆիզիկական ոչնչացումից, նախընտրեցին մահմեդականացումը:⁵ Ձանգվածային կոտորածներն ու մահմեդականացման դեպքերն ավելի հաճախակի դարձան, երբ 1512թ. սկսվեց թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմը: «...Ասպատակեալ քանդէին եւ աւերէին առհասարակ...,- գրում է ականատես հեղինակը,- մինչ ի դաշտն Մշու, Խնուսու եւ Ալաշկերտու, Դիատնու եւ Խամուրայ, Բաթնոցայ եւ Պայագիտու, երկիրս ամէն երէին ու աւերէին, զկին եւ զտղայս գէրի ածէին... զի այնպէս անապատ արարին այս սահրաթ երկրներս, որ Արզրումայ հետ մինչեւ Էրեվան միայն բերթորայքն ի շեն մնացին»:⁶

Պարսկա-թուրքական հաշտության կնքումից անմիջապես հետո, 1643թ. թուրքական կառավարության հանձնարարությամբ, Արևմտյան Հայաստան ուղարկվեց Ջաֆար փաշան՝ «յոյժ անիրաւ եւ չարասէր... ժանտաբարոյ...», որն աշխարհագիր անցկացրեց Էրզրումի նահանգում: Հարկապահանջությունն ու բռնություններն այնքան անտանելի էին, որ նահանգի հյուսիսային մի քանի գավառների քրիստոնյաներ «ի յաիէն դարձան յօրէնսն Մահմէտի»,⁷ այսինքն՝ մահմեդականացան: Ձանգվածային մեկ այլ մահմեդականացման մասին

վկայում է XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի պատմաբան-աշխարհագետ Ղուկաս Ինճիճյանը. «Ձանձրացեալք ի բռնութենէ եւ ի զրկանաց, դարձան (հայերը - Ա. Մ.) առհասարակ ի կրօնս տաճկաց»: Կրոնափոխությունն ընդգրկեց դարձյալ Էրզրումի նահանգի հյուսիսային շրջանները: Բերդագրակի «բնակիչք առհասարակ էին յազգիս հայոց,- շարունակում է Ղ.Ինճիճյանը,- այլ ապա ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկութիւն եւ սակաւ մնացին ի քրիստոնէից»:⁸

Քրիստոնյա բնակչության բռնի մահմեդականացումն ուղեկցվում էր եկեղեցիների ոչնչացումով, ավերումով կամ դրանք մզկիթների վերածելով: 1662թ. Վանի անունով մեծ մուլլայի և կայսրության գլխավոր վեզիրի նախաձեռնությամբ բազմաթիվ «եկեղեցի Հոռոմոց (հույների - Ա. Մ.) եւ Հայոց քանդեալ աւերեցին,- կարդում ենք արքյուրներում,- եւ գլուխս ամենայն քրիստոնէից սեաւ գտակ անցուցին: Եւ առին այն եկեղեցին (խոսքը Էրզրումի միջնաբերդի եկեղեցու մասին է) արարին իւրեանց մզկիթ եւ եղեւ սուգ մեծ ազգիս Հայոց»:⁹

1723թ. կազմակերպված հերթական ավերիչ արշավանքներից մեկի զոհը դարձավ Էրզրումի նահանգի հյուսիսային մեկ այլ գավառ՝ Սպերը, որտեղ մոխրակույտերի վերածվեց ավելի քան հարյուր հայկական գյուղ:¹⁰ Ամեն մի այսօրինակ գործողություն ուղեկցվում էր հայ բնակչության գերեվարությամբ. «Ձօրքն տաճկաց գէրէին ազգն հայոց եւ բերեալ վաճառէին, կամ բռնադատէին թե ուրացիր զՔրիստոս, ոմանք հաւատն ուրացան եւ ոմանք, որք ոչ ուրացան, սրոյ ճարակ տային կամ վաճառէին...: Արզրումայ այնչափ գերեցին, որ մեք գրով ոչ կարացաք ճառել»:¹¹

Այս ամենին գումարվեցին շարունակվող թուրք-պարսկական պատերազմի նոր արհավիրքները: 1730-ական թթ. Կարսի և Ախալցխայի նահանգներ ներխուժած Նադիր խանի զորքերը 6 հազար հայերի բռնագաղթեցրին Պարսկաստան: «...Եւ գերեցին զՆարիմանու նահանգն, զՋաւախէթու, զՉլտրու եւ զՂայի Ղուլու, որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ,- գրում է Աբրահամ Կրետացին,- եւ քշեցին զայր ու զկին, զծեր եւ զտղայ եւ տարան ի Խորասան

թուով ՁՌ (6000), որպես եւ լսեմք»:¹²

Պատահական չէ, որ վերոհիշյալ երևույթների ազդեցությամբ արդեն XVIII դարի առաջին երեսնամյակին Ախալցխայի էյալեթի նոսրացած բնակավայրերում հայերի ու վրացիների զանգվածային մահմեդականացման հետևանքով ձևավորվել էր էթնոկրոնական մի համայնք՝ «մեսխեթցիներ» հավաքական անունով, որոնք իրենց շատ հատկանիշներով շարունակում էին հիշեցնել քրիստոնյաների: Ղ. Ինճիճյանը, նկատելով այդ հանգամանքը և ներկայացնելով Ախալցխայի նահանգի էթնիկ դիմախեղման պատկերը, գրում է. «Գիւղօրէք այսր նահանգի սակաւ ըստ մեծութեան նորա, յորս ընդ մեծի մասին երեւին մինչեւ ցայժմ մեծաստանք եւ եկեղեցիք մեծաշէնք, այլ կամ լքեալք եւ կամ քայքայեալք: Բնակիչք նոցա ըստ մեծի մասին տաճիկք, *դարձեալ գրեթէ առհասարակ կամ ի հայոց եւ կամ ի վրաց*» (ընդգծումն իմն է - Ա.Ս.):¹³

Նույն նահանգում մոտավորապես մեկ դարի ընթացքում տեղի ունեցած աղետալի ժողովրդագրական շարժը պատկերացնելու համար եթե համեմատենք XVI դարի վերջի վիճակն արտացոլող «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթար»-ը և XVII դարի վերջի և XVIII դարի առաջին երեսնամյակին վերաբերող «Չլդրի էյալեթի ջաբա դավթար» կոչվող հարկացուցակները,¹⁴ անմիջապես աչքի կգարնի այն փաստը, որ այդ ընթացքում շեշտակի նվազել է էյալեթի բնակավայրերի թիվը: Մեկ հարյուրամյակ, կամ մի փոքր ավելի անց, Ջավախքում հիշատակվող բնակավայրերի թիվը 358-ից կրճատվել է 142-ի, այսինքն՝ նվազել է 2,5 անգամ: Եթե նախկինում հանդիպում ենք միևնույն անունը կրող մի քանի գյուղերի՝ Վերին և Ներքին, Մեծ, Միջին և Փոքր, ապա այժմ՝ նրանց մի մասն առհասարակ չի հիշատակվում, մյուսներն էլ նշվում են իբրև մեկական գյուղեր:

Այդ քաղաքականության «պտուղներն» ի հայտ եկան նաև պատմական Դարանաղյաց գավառում՝ Կամախում: Այստեղ տեղի ունեցող երևույթները կարելի է նկատել Ղ. Ինճիճյանի հետևյալ տողերից. «Ճոխացեալ է այս գաւառ բնակութեամբ, բնակեալ ի հայոց մանաւանդ ի տաճկաց, որք ըստ մեծի մասին դարձեալ են ի հայոց»,¹⁵ այ-

սինքն՝ թրքացած հայեր են: Մահմեդական հեղեղն այնքան ուժեղ է եղել, որ տեղի հայերի մի մասը, նույն հեղինակի վկայությամբ, ստիպված է եղել հեռանալ և հաստատվել Թեքիր Դաղի լեռներում:¹⁶

Արևմտահայ գավառներից, թերևս, Թորթումի գավառն էր, որ մյուսներից առավել կրում էր միջնադարում բռնի մահմեդականացման կնիքը: Միջնադարում զանգվածային կոտորածների, արտագաղթի և գավառի ամայացման վկայություն էին 120 եկեղեցիների ու 10 վանքերի ավերակները:¹⁷ Սակայն «կեսկես» անվամբ, այսինքն՝ կես հայ կես մահմեդական, այս բնակչության զգալի մասը գրեթե ոչնչով չէր տարբերվում մնացած հայ բնակչությունից: Նրանցից շատերն անգամ վարժ չէին խոսում թուրքերեն, իսկ ոմանք էլ՝ ընդհանրապես չգիտեին այդ լեզուն: Մի մասն էլ խոսում էր թուրքերենի հետ խառն հայերենով:¹⁸

Յուրահատուկ էթնոկրոնական իրավիճակ ստեղծվեց Պոնտական լեռներից մինչև Սև ծովի ափերը տարածվող լեռնային Հանջեն գավառակում: Թուրքական տիրապետությունն աղետալի եղավ նաև այստեղի համար: Բնակչությունը ենթարկվեց քաղաքական ու կրոնական անդուլ հալածանքների, քրիստոնյաների համար սահմանվեցին անտանելի ծանր հարկեր: Այս ամենի ազդեցությամբ տեղի ունեցան էթնոկրոնական լուրջ վերակերպումներ: Այդ մասին գրում է Ղ. Ինճիճյանը. «Բնակիչք երկրին յառաջագոյն հայ էին, այլ ի յելս ժէ դարուն եւ ի սկիզբն ժԸ երրորդին առ հասարակ հանդերձ ամենայն շրջակայ գիւղօրէիք դարձան ի տաճկութիւն սակս բռնութեան հարկապահանջութեան...»:¹⁹ Ոմանք էլ, հատկապես 1708-1710թթ., խուսափելով բռնություններից, հաստատվեցին Տրապիզոնում, Բաբերդում և այլուր:²⁰

Սակայն նման մահմեդականացումը կամ տաճկացումը, նույն հեղինակի վկայությամբ, որքան էլ համապարփակ բնույթ կրեր, ի գորու չեղավ փոխելու գավառակի հայեցի նկարագիրը. «բայց գտանին տակաւին ի նոսա եւ քրիստոնեայք, յորոց գիւղօրես կանգուն կան տակաւին եկեղեցի իւրեանց ի վաղուց մնացեալ, այլ չու-

նին երեց ի հովուեալ...»: Իբրև հոգևոր հովիվ՝ ժամանակ առ ժամանակ հարևան գյուղերից քահանա է եկել և կատարել ծիսական արարողություններ: Ինչ վերաբերում է մահմեդականացած հայերին արդեն «տաճիկներին», նրանք «... խօսին մինչեւ ցայժմ հայերէն, ի գործ ածեն ի գիւղօրէս ինչ անուանս կնքահայր եւ կնքամայր, պահեն պահս, եւ զայլ ծեսս եւ օրէնս քրիստոնէական հաւատոց, յաճախեն յեկեղեցիս եւ այլն. ոմանք կէսկէս են հաւատովք, արտաքուստ միայն ցուցանելով զտաճկութիւն...»: ²¹

Ուշագրավ է, որ, եթե արևմտահայ գավառների մեծ մասում Կիսկիմում, Թորթումում, Սպերում, Երզնկայում և այլուր այդ կեսկեսների զգալի մասը հետզհետե կորցրեց իր ազգային նկարագրի գրեթե բոլոր տարրերը, ապա Համշենի հայությունն առերես մնալով «մահմեդական»՝ շարունակեց դարերով հավատարիմ մնալ իր ազգային արմատներին:

Իրականում համշենցի կեսկեսների զգալի մասը գրեթե ոչնչով չէր տարբերվում մնացած հայ բնակչությունից: Նրանցից շատերը ոչ միայն վարժ չէին խոսում թուրքերեն, այլև ընդհանրապես չգիտեին այդ լեզուն: Մի մասն էլ խոսում էր թուրքերենի հետ խառն հայերենով: ²² Կարելի էր հանդիպել բազմաթիվ կեսկեսների, որոնք ունեին հայկական անուններ և ազգանուններ՝ միայն թուրքական «օղլի» վերջավորությունով. օրինակ Կիրակոսօղլի, Պետրոսօղլի, Գրիգորօղլի և այլն: Ճանապարհորդների այն հարցին, թե ինչ ազգության են պատկանում, հետևում էր «իսլամ են»՝ նրանց ազգության մասին ոչինչ չասող պատասխանը, տերմին, որի տակ XIX դարի 40-ական թվականների գերմանացի ուղեգիր Կարլ Քոխի արտահայտությամբ՝ Թուրքիայում ընկալվում էր միմիայն օսմանլի: ²³

Համշենահայերի ազգային ինքնության հիմնական գծերի հարատևման գաղտնիքներից մեկը պայմանավորված էր նրանց աշխարհագրական միջավայրով: Ապրելով լեռնոտ ու խիտ անտառներով պատված տարածքում՝ համշենցիները զբաղվում էին փակ բնատնտեսությամբ՝ անասնապահությամբ, այգեգործությամբ, մեղ-

վապահությամբ, մասամբ՝ հողագործությամբ: Հատկապես նշանավոր էր Համշենի մեղրամոմը, որի դիմաց սուլթանական կառավարությունը զանձում էր գավառից ստացվող հարկերի զգալի մասը տարեկան 2000 օխա: Փաստորեն, որոշակի տուրքեր վճարելու պայմանով, ինչպես լեռնային այլ համայնքներ՝ Սասունը, Ջեթունը, Մոկսը, այնպես էլ Համշեն գավառակը, ձեռք էր բերել կիսանկախ կարգավիճակ: «Տերութիւն երկրին է ի ձեռս երկուց աղայից, - կարդում ենք աղբյուրներում, - յորոց մին դարձեալ է ի հայոց»: ²⁴

Հատկանշական է, որ նման պայմաններում համշենահայերը քիչ էին հարաբերվում ոչ միայն հարևան թուրքերի, լազերի, հույների, այլև լիարյուն քրիստոնյա հայերի հետ: Այդ ձևով նրանց մեջ հետզհետե ձևավորվում էր արտաքին աշխարհից զատորոշվելու և սեփական «համշենցի» կամ «համշինլի», այսինքն հպարտ լեռնցու ինքնությամբ հարատևելու ֆենոմենը: Փաստորեն, տվյալ դեպքում կեսկես լինելու հանգամանքը ոչ միայն ճանապարհ չէր հարթում դեպի թուրքացում, այլև հզոր պաշտպանական վահան էր իշխանությունների կողմից նրանց ինքնության դեմ ձեռնարկվող ոտնձգությունների հանդեպ:

Այսպես Պոնտոս-Լազիստանի հայերն ընդհանրապես, համշենահայերը՝ մասնավորապես, իրենց յուրահատուկ ինքնությունը պահպանեցին ոչ միայն 1915թ. Հայոց մեծ եղեռնի օրերին, այլև դրանից հետո՝ ընդհուպ մինչև մեր օրերը՝ հաճախ թաքուն, ժամանակ առ ժամանակ էլ բացահայտորեն թուրքական իշխանություններին հակադրվելով իրենց իրական հայեցի նկարագրով:

Բռնի մահմեդականացման, թուրքացման և բռնագաղթի հետ մեկտեղ օսմանցիները ձեռնարկեցին Արևմտյան Հայաստանի էթնոնկարագիրը խաթարող մեկ այլ «միջոցառում»: XVI դարի սկզբներից ախոյան երկիր Սեֆյան Իրանի դեմ ռազմաքաղաքական բուժեր՝ պատնեշ, ստեղծելու նպատակով թուրքական սուլթանները սկսեցին կայսրության հարավային և հարավարևելյան շրջաններից խրախուսել քրդերի ներհոսքը Հայկական լեռնաշ-

խարհ: Արդեն պարսկա-թուրքական պատերազմի սկզբում՝ 1515թ., քուրդ ցեղապետերից մեկի՝ Էդրիսի օժանդակությամբ սուլթան Սելիմ Ահեղն իրեն ենթարկեց Դիարբեքիի և նրանից հարավ տարածված քրդերին: Ի փոխհատուցումն իր ծառայության՝ Էդրիսն ստացավ այդ շրջանների կառավարման իրավունքը և քոչվորական կյանքով ապրող իր հայրենակիցներին հարկադրեց տեղափոխվել Էրզրումի նահանգի տարածք:²⁵

Քրդական մեկ այլ վերաբնակեցում կազմակերպեց սուլթան Սուրադը 1635թ.: Ընդառաջելով գաղթել ցանկացող քրդական ցեղերի ցանկությանը՝ նա կազմակերպեց զանգվածային մի մեծ ներհոսք դեպի Երզնկայի ու Դերջանի գավառներ: Խոսելով Դերջանում քրդերի հայտնվելու մասին, որն ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել XVIII դարի ընթացքում, հայ հեղինակները վկայում են, որ «Քուրդք բնակեալք ի սմա (Դերջան - Ա. Մ.), եկեալ ասին ի սէկմանապատայ»:²⁶ Նույն ժամանակ ներհոսք տեղի ունեցավ Բասենի և Ալաշկերտի գավառներ, որտեղ գերազանցապես հաստատվեցին փեսյան ցեղի բազմաթիվ քրդեր:

Վերոհիշյալ էթնիկական գործընթացներն ուժեղացան 18-րդ դարի կեսերին: Եթե սկզբնական շրջանում քրդերը հյուսիս էին տեղափոխվում միայն անառվա ամիսներին ալպիական մարգագետիններում իրենց բազմաքանակ ոչխարներն արածեցնելու նպատակով, ապա այժմ իշխանությունների թուլություններ, անցան մշտական բնակության՝ տեղավորվելով հայկական գյուղերում: Հայ բնակչությունը պարտավոր էր ամբողջ ծնեռ պահել ոչ միայն քրդերին, այլև նրանց բազմաքանակ անասուններին: Սուլթանների կողմից քրդերին արտոնած այս արատավոր համակարգը հայտնի էր «ղշլաղություն» անունով: Այս քաղաքականության հետևանքով քրդերի թիվն ավելի ստվարացավ, հատկապես, Բյուրակնյան (Բինգյուլի) լեռներին հարող գավառներում:

Քրդերի զանգվածային ներհոսքն իր հետ բերեց նաև իրենց հայրենի օջախներից հայ բնակչության արտագաղթ, ինչպես և քր-

դացման գործընթացներ: Օրինակ՝ Դերսիմի (Մնձուրի) լեռների հյուսիսային փեշերին, որտեղ քրդական տարրն ավելի ուժեղ էր, և հայկական կյանքը կտրված էր Երզնկայից, Քղիից, Դերջանից ու հարևան հայկական համայնքներից, XVIII դարից նկատելի էր հայ բնակչության մի մասի կիսաքրդացման հանգամանքը: Այստեղի գյուղերի բնակիչները «...բոլորն ալ մայրենի լեզուն կպահեն քիչ մը աղավաղված (քրդախառն - Ա. Մ.) վիճակի մեջ»²⁷, - գրում էր տարածաշրջանին քաջատեղյակ հեղինակ Անդրանիկը:

1878թ. Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Ն. Վարժապետյանի կողմից հայկական գավառների բնակչությանը վիճակագրելու համար Արևմտյան Հայաստան ուղարկված Պողոս Նաթանյանը հատուկ ուշադրություն է հատկացրել Էրզրումի նահանգի արևմտյան գավառներից Գուզուջանի հայության քրդացման հարցին: Նա նկատել է, որ այնտեղի գյուղերում կան «...խիստ սակաւաթիվ հայ բնակիչներ քրդախառն, ասոնք ի վաղուց կեսն անելի հայ ըլլալով ժամանակի բռնութենն ստիպուած են քրդաց յարիլ, որ այժմ հայերն անգամ չեն գիտեր. բայց հայ ցեղէ ըլլալնին գիտեն»:²⁸ Նույն հեղինակի վկայությամբ ոչ վաղ անցյալում այստեղ եղել են «բազմահայ գիւղեր», որոնց բնակիչները, չցանկանալով ընտրել քրդացման ուղին, գաղթել են հարևան հայաստվար գավառները:²⁹ Հայ մեկ այլ հեղինակի՝ Սելյանի հանդգմամբ, «Ղուզուջանի ղզլպաշները... որ առ այսօր (1895թ. - Ա. Մ.) ջարդում են օսմանյան բանակներին, թուրք չեն, այլ մոտ հայերին»:³⁰

Կարևոր է նշել, որ տեղի հայ բնակչության մի մասը լազերի բռնություններից ազատվելու համար հաճախ իրեն ներկայացնում էր ոչ միայն մահմեդական, այլև՝ լազ: Պատահական չէ, որ նրանց հաճախ անվանում էին ոչ թե կեսկեսներ, այլ հայ-լազեր: Այսպիսի հայ-լազեր կային նաև Սպերի, Բաբերդի, Կելկիթի և Արևմտյան Հայաստանի այն գավառներում, որոնք սահմանակից էին Պոնտական լեռներում և նրանց փեշերին բնակվող լազերի բնակավայրերին:³¹

Ինչևէ, XV-XVIIIդդ. բռնի մահմեդականացման, հարկադիր ար-

տագաղթերի, թուրքերի ու քրդերի միտումնավոր բնակեցման հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում որոշակիորեն աճեց մահմեդական բնակչության թիվը: Սակայն նույնիսկ այդ պայմաններում Արևմտյան Հայաստանը դեռ XIX դարի սկզբին չարունակում էր մնալ գերազանցապես հայաբնակ: Բավական է նշել, որ այդ ժամանակ միայն Երզրումի նահանգի տարածքում հաշվվում էր 978 հայկական գյուղ և 14 քաղաք, որոնցում ապրում էին ավելի քան 400 հազար հայեր, որից գյուղական բնակչությունը կազմում էր 308 հազար, քաղաքայինը՝ 93 հազար մարդ:³²

1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, չկամենալով մնալ օսմանյան տիրապետության տակ, 75 հազար արևմտահայեր, որոնք գլխավորապես Երզրումի նահանգի բնակիչներ էին, նախընտրեցին արտագաղթը և հաստատվեցին Անդրկովկասից Ռուսաստանին անցած շրջաններում: Թեև Երզրումի նահանգից գաղթած հայերի թիվը կազմում էր մոտավորապես 9,6 հազար ընտանիք, և նահանգի էթնիկական կազմն այդ գաղթից հետո զգալիորեն փոխվեց, սակայն այդ վարչամիավորը կրկին մնաց հայահոծ երկրամասերից մեկը: Արևմտահայ այլ գավառներից գաղթականները տեղափոխվեցին դեպի արևելք ու հարավ-արևելք և բնակություն հաստատեցին Ռուսաստանին սահմանակից, գաղթի հետևանքով հայաթափված գյուղերում:³³

Արևմտյան Հայաստանում հայակույլ էթնիկական գործընթացները խորացան XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին: 1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմից հետո ռուսների կողմից գրավված Երզրումի նահանգի արևելյան գավառները և Կարսը թուրքերին վերադարձնելու լուրն արևմտահայության նոր արտագաղթի պատճառ դարձավ: Բազմահազար Երզրումցիներ, կարսեցիներ, ալաշկերտցիներ ու բայազետցիներ արտագաղթեցին Անդրկովկասից Ռուսաստանին անցած շրջաններ:³⁴ Նրանց մի մասը հաստատվեց Թալիմի գյուղերում, Սև ծովի առափնյա շրջաններում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր: Միայն 4 հազար ընտանիք տե-

ղավորվեց այժմյան Ստավրոպոլի երկրամասի տարածքում:³⁵ Նույն ժամանակ Կովկասից մեծ թվով լեռնականներ, հատկապես նրանց առաջնորդ Շամիլի հպատակեցումից հետո, անցնում են Արևմտյան Հայաստան՝ զբաղեցնելով լքված հայկական բնակավայրերը: Թուրքական կառավարության գործուն ջանքերով լեռնականների (նրանք հայտնի էին լեզգիներ կամ չերքեզներ հավաքական անունով) մեծ մասը ռազմաքաղաքական նկատառումներով բնակեցվեց Ռուսաստանին սահմանակից Արևմտյան Հայաստանի արևելյան գավառներում, մասնավորապես Բասենում:³⁶

Օսմանյան կառավարության հայակույլ ծեռնարկումներն ուժեղացան XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին: Այդ քաղաքականության հետևանքով, օրինակ, Երզրումի նահանգի բնակչության թիվը, XIX դարի սկզբի համեմատությամբ, մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը, մոտ 380 հազարից կրճատվեց 150 հազարի, իսկ բնակավայրերի թիվը՝ 931-ից՝ 391-ի,³⁷ այսինքն՝ 60 տոկոսով: Հատկանշական է, որ առավելապես տուժել էին նահանգի Ռուսաստանին սահմանակից գավառները՝ Բայազետը, Ալաշկերտը, Բասենը, Սպերը, Երզրումը, որտեղ համիդեական կոտորածներն ավելի զանգվածային բնույթ էին կրել և տեղի էին ունեցել խոշոր արտագաղթեր դեպի Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկասի այլ շրջաններ:³⁸

Այսպիսով, մինչև 1915թ. Հայոց մեծ եղեռնը, մի քանի հարյուր տարի անընդհատ, մերթ դանդաղ, մերթ բուռն տեմպերով էթնիկական ցեղասպանության գործընթացն Արևմտյան Հայաստանում արդեն տեղի էր ունեցել, հանգամանք, որն օբյեկտիվորեն պայմանավորում էր թուրքական տիրապետության դեմ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի անհաջողությունները: Կարծում ենք, որ XVI-XIXդդ. ընթացքում Արևմտահայաստանում տեղի ունեցած հայաթափման երևույթները, որոնք անուշադրության են մատնվել հայոց գենոցիդի հարցերով զբաղվող շատ մասնագետների կողմից, նվազ կարևոր չեն իբրև ցեղասպանության դրսևորումներ Օս-

մանյան կայսրությունում, առավել ևս, որ Միավորված Ազգերի Կազմակերպության 1948թ. ընդունած բանաձևում ցեղասպանություն է համարվում ոչ միայն մեկ ազգի, կրոնական համայնքի կամ ռասայի դեմ ուղղված ֆիզիկական բնաջնջման գործողությունը, այլև հայրենիքից վտարելու, բռնությամբ ազգափոխելու, կրոնափոխելու, իր հայրենի հողում կյանքի անտանելի պայմաններ պարտադրելու ճանապարհով հեռացնելու երևույթները, այսինքն՝ այն, ինչ տեղի էր ունեցել Թուրքիայում դարեր շարունակ:

Ինչ վերաբերում է Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայաթափված Արևմտահայաստանում մահմեդականացած հայության խնդրին, ապա վերջին շրջանում կատարված հետազոտությունները փաստում են, որ այդօրինակ հայությունը դեռ շարունակում է պահպանել իր ազգային ինքնության շատ գծեր և թուրքական հասարակության որոշ ազատականացման պայմաններում օրեցօր ավելի ու ավելի է հիշեցնում իր ազգային արմատներն ու սեփական հայրենիքում ապրելու իրողությունը. հանգամանք, որն այսօր Հայ դատի խնդիրների հետապնդման հարցում առաջնային նշանակություն ունի: